

Een Mechels Aanbiddingsretabel in het Suermondt-Museum te Aken

von Ghislaine Derveaux-van Ussel

In het addendum van een pas verschenen monografie over het Mechelse Mariaretabel in de kerk van Ödeby (Zweden), kondigde ik de publikatie aan van een onlangs in Duitsland ontdekt Mechels retabel met reliëfs¹. Hiermede bedoelde ik het retabel met de *Aanbidding van de Wijzen* dat in de zaal met de Mechelse beeldjes in het Suermondt Museum te Aken is opgesteld (afb. 1)².

Toen ik er een afbeelding van zag in de *Aachener Kunstblätter*³, werd mijn aandacht niet in de eerste plaats getroffen door de gesneden reliëfs van dit retabel, dan wel door de structurele indeling van het schrijnwerk van de bak. Dit vertoont opvallende analogieën met de *metselrie* van de Mechelse retabels, zodat ik intuïtief vermoedde dat het retabel van Aken met een Mechelse keurstempel zou zijn

Afb. 1
Aken, Museum Suermondt.
Mechels Aanbiddingsretabel
(Foto: Mus. S.)

gemerkt. En inderdaad, tijdens mijn onderzoek ter plaatse vond ik een mooi Mechels stadsschild met de drie palen zeer duidelijk ingebrand boven aan de linker bakstijl op de zwaluwstaart van de bovenste regel (afb. 2). Met dit merk was de kwaliteit van het voor de bak aangewende hout door de waardeerders van het Mechelse Sint-Lucasgild goedgekeurd.

Deze keurstempel heeft dezelfde afmetingen als het Mechelse ponsoen dat aan de benedekant van de linkerstijl van het retabel in het Museum Mayer Van den Bergh te Antwerpen is ingebrand (afb. 3)⁴, nl. 9 x 8 mm. Hij is echter 5 mm kleiner dan deze waarmee het retabel van Ödeby op het kopshout en op de rechterstijl van de bak werd gemerkt (16 x 13 mm) (afb. 4)⁵. De afmetingen van het Mechelse merk dat volgens Dr. G. Van Doorslaer⁶ op het Aanbiddingsretabel uit de voormalige verzameling Augustin Lambert te Parijs werd ingebrand (afb. 5)⁷, zijn niet gekend. De auteur vermeldt dat de stempel de vorm heeft van een nogal verlengd stadsschild en dat deze groter is dan de gebruikelijke schildjes. Hiermede bedoelde hij voorzeker de stempels waarmee de beeldjes en reliëfs te Mechelen werden gewaardeerd, aangezien hij in zijn studie nergens anders melding maakt van een keurstempel op een retabelbak. Het Mechelse merk dat op de rechterstijl van het retabel van Saint-Galmier (Loire) voorkomt (afb. 6), kon volgens H. Nieuwdorp die dit retabel publiceerde⁸ noch worden opgemeten, noch kon hij er een »frottis« van maken; de auteur meent dat het ongeveer 12 mm hoog is. Of het retabel uit de voormalige verzameling Manzi (afb. 7)⁹ is gemerkt, werd nergens medegedeeld.

Niettegenstaande de artikels 27 en 28 van de »Rollen« of statuten van het Mechelse schilders- en beeldsnijdersambacht¹⁰ voorschreven dat al de reliëfs en beelden in de retabelbak eerst »rouw« in het hout, dus in het blote hout moesten worden gewaardeerd en vervolgens nogmaals nadat ze gestoffeerd waren, en in de er op volgende artikels bepaald wordt dat de beeldsnijders hun werk met hun persoonlijk merk moesten waarden¹¹, vonden we geen enkel andere keurstempel op het retabel van Aken. Hierbij dient gezegd dat, enerzijds, al de reliëfs in de retabelbak zijn vastgemaakt zodat ik niet kon zien of zij eventueel op de achterkant van een stempel zijn voorzien; anderzijds, dat de polychromie geschonden en erg vuil is en hier en daar overschilderd, wat het weervinden van een eventuele letter *M*, die als het keurmerk voor de kwaliteit van het bladgoud wordt aangezien, bemoeilijkt. Op het retabel van Ödeby werd ook geen

ander merk weergevonden dan op de bakstijl; de polychromie van de reliëfs van dit retabel dagtekent grotendeels uit 1680¹².

Het eikehouten Aanbiddingsretabel van Aken is gestructureerd als een rechthoekige bak die op een naar binnen toe geprofileerde plint is geplaatst¹³. De vergaring geschiedde met pen en gat en aan de bovenkant met zwaluwstaarten. De achterwand is met drie eikehouten planken verstevigd en aan de bovenste plank is een ijzeren haak gehecht om het retabel op te hangen. Op de beide stijlen zijn aan de voorkant de sporen zichtbaar van de oorspronkelijke trapeziumvormig uitgezaagde scharnierbanden¹⁴ van de thans verdwenen luiken.

De *metserie* die de figurencompositie overkoepelt is bijzonder fijn uitgesneden en beslaat de helft van de retabelbak.

Het algemeen architectonische schema is opgevat als een ruimte met drie kapelletjes waarvan de scheidingszuiltjes boven de figurencompositie zijn

Afb. 2
Aken, Museum Suermondt. Aanbiddingsretabel: Mechelse keurstempel. (Foto: Mus. S.)

Afb. 3

Antwerpen, Museum Mayer Van den Bergh. Mecbels retabel met beelden (Foto: A. C. L.).

afgesneden. Zij eindigen op een druiper met afgeschuinde vlakken en zijn met een pinakeltje bekroond. Tegen het extradados van de rondboog der zijkapelletjes leunt een accoladeboog waarvan de naar boven gerichte sluitsteen certijds dienst deed als een konsoltje waarop een thans verdwenen beeldje was geplaatst en dat met een pen tegen de met pointillering versierde wand van een ondiep nisje was vastgemaakt¹⁵. De twee kleine zijnissen hebben een licht uitgesneden ribbengewelf met een rosetvormige gewelfsleutel. Zij zijn bekroond met een accoladeboog.

Het centrale kapelletje heeft een halve breedte meer dan de zijkapellen. Het extradados van de elipsboog is in het midden onderbroken door een accolade-

boog die het bovenliggend nisje omsluit. Achter gedeeltelijk bewaard maaswerk is een Sint-Christoffelbeeldje geplaatst¹⁶.

Het extradados van al de bogen en het intrados van de onderste bogen der zijnissen zijn met mooi uitgesneden fleurons verfraaid terwijl ragfijn maaswerk het intrados der andere bogen, de raamvullingen en hoekzwikken siert.

De *metselrie* of schrijnwerk rust op twee zuiltjes die respectief elk tegen een bakstijl zijn geplaatst. Hun basis heeft afgeschuinde vlakken, de schacht is zigzagvormig uitgesneden en het eenvoudig kapiteel is naar de binnenkant van de bak tot een konsoltje verlengd.

De twee friezen van de basis zijn als een vlakke band van hele en halve vierpassen opengewerkt. Deze modulatie komt dus niet overeen met het friesuitsnijdingsysteem dat op de vier met zekerheid gekende Mechelse retabels werd toegepast.

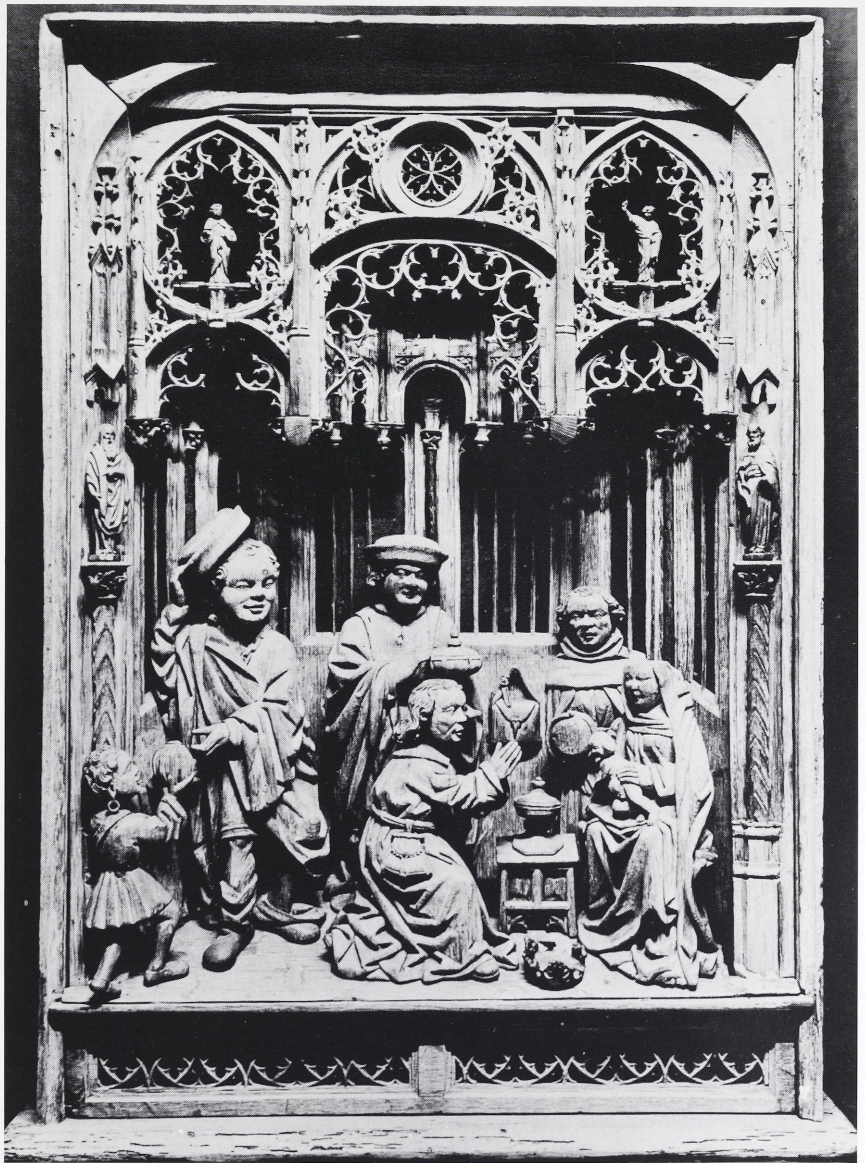
H. Nieuwdorp trok voor het eerst de aandacht op de modulatie van de friesuitsnijdingen van het

retabel van Saint-Galmier (afb. 6) en deze van het Museum Mayer Van den Bergh (afb. 3) en bracht de mening naar voren dat eenzelfde mal voor hun uitwerking kon zijn gebruikt¹⁷. Ik deed opmerken dat een analoge fries van halve en driekwartbogen die met vierpasjes zijn gevuld voorkomt op de twee zijvakken van het retabel van Ödeby (afb. 4) en op de basis van het Driekoningretabel uit de

Afb. 4

Ödeby (Zweden), Parochiekerk. Mechels Mariaretabel (Foto: A. C. L.).

Afb. 5
 Parijs, Voorm. Verz.
 Augustin Lambert.
 Mechels Aanbiddingsretabel
 (Foto: Parijs, Giraudoux).

verzameling Aug. Lambert (afb. 5)¹⁸. Heel waarschijnlijk stond het retabeltje uit de voormalige verzameling Manzi eveneens op een basis met opengewerkte fries. Doch hiervan hebben we thans geen kennis meer.

Het algemeen bogenschema van het schrijnwerk van het Aanbiddingsretabel van Aken vertoont een opvallende analogie met de metselriestruktuur van de andere eenvoudige Mechelse retabels. Horizontaal loopt inderdaad eenzelfde doorlopende lijn van

bogen en tegenbogen – twee rondbogen met in het midden een elipsvormige boog – over heel de breedte van de bak (afb. 8).

Vertikaal bekeken is de ruimte ingedeeld in drie kapelletjes die elk met een nisje zijn bekroond. De rondbogen van de zijkapelletjes leunen aan tegen het extrados van de onderste boog der zijnisjes, terwijl de buitenprofilering van de centrale elipsboog hetzij naar het midden toe onderbroken wordt door, hetzij doorloopt in de profilering van een

Afb. 6
 Saint-Galmier (Loire),
 Parochiekerk.
 Mechels retabel
 met beelden
 (Foto: H. Nieuwdorp).

Afb. 7
 Parijs, Voorm. verz. Manzi. Retabel met beeldengroef.

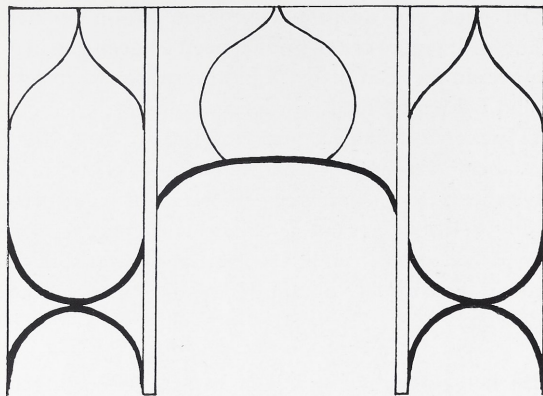

bovenste middennisje. In al de zijnisjes is of was een beeldje geplaatst. Het centrale nisje is meestal met maaswerk afgesloten¹⁹. In het retabel van Aken prijkt bovendien een beeldje in deze nis.

De indeling van de architectuur in drie kapelletjes komt van zelfsprekend het duidelijkst naar voren in de retabels met beelden (Saint-Galmier, Mayer Van den Bergh), omdat daarin de scheidingszuiltjes de figurencompositie niet hinderen.

Wat de afmetingen van de bak van al deze Mechelse retabels betreft, schommelt de hoogte er van tussen 84,5 (Saint-Galmier) en 95,3 cm (Mayer Van den Bergh) en de breedte tussen 50 en 67 cm, terwijl de diepte ongeveer 15 à 18 cm bedraagt²⁰.

De reliëfgroep met de *Aanbidding van de Wijzen* telt vijf hoofdpersonages. Uiterst rechts zit de Heilige Maagd²¹ neer in de stal waarvan de ruimte slechts met één stenen muur en een half booggewelf wordt geëvoceerd. Maria draagt een gouden jurk die verfraaid is met stippelgravure. Onder de gekreukte en op de grond neerliggende plooiën steekt haar linkervoet uit die in een tripje is ge-

Afb. 8
 Strukturele konstanten in de »metselrie« van de eenvakkegige
 Mechelse retabels.

schoven. Haar blauwgevoerde gouden mantel is opgetrokken onder de linkerarm zodat de stofwijdte in een diagonale over haar knieën ligt en malse driehoeksplooiën vormt op haar linkerheup. De mantelboord is roodgekleurd en versierd met door afhaaltechniek bekomen gouden opschriften. Aan de onderkant wordt »AVE MARIA GRACIA PLENA« gelezen; de tekst op de borsthoogte zou gereinigd moeten worden, want thans zijn slechts »...S PECV...« te onderscheiden. Een oorspronkelijk witte, thans grijsgeworden sluier bedekt gedeeltelijk haar hoofd en is losjes rondom de hals gedrapeerd. Haar uitdrukking is ernstig en sereen. Zij heeft een klein aangezicht met een fijne neus en mond, kleine oogjes en een groot gewelfd voorhoofd. Met beide handen houdt zij het naakte Kind Jezus vast dat, de benen gekruist, op haar rechterknie rechtop staat en het hem aangeboden geschenk in ontvangst wil nemen.

Sint-Jozef staat achter hen en houdt zijn tulband met de rechterhand vast²².

De gebaarde Melchior²³ is voor Maria en Jezus neergeknield en biedt de Messias een ongedekselde ciborie aan. De kraag van zijn gewaad is op de rug rechthoekig uitgesneden en sluit puntig op de borst. De met blauwe strepen versierde lap van zijn tulband hangt over de rechterschouder op de borst. Melchior heeft een groot voorhoofd en een brede mond met een kleine bovenlip.

Kasper²⁴ staat achter hem. Over zijn gouden knietunica met blauwe sierboord en franjes heeft hij een gouden mantel aangetrokken waarop nog sporen van textielbrokaat te zien zijn. Zijn gouden hoge

laarzen zijn blauwgevoerd. Hij draagt een kaproen met lange slip die boven het voorhoofd als een klepje neervalt en onder zijn rechterarm tot op kniehoogte is opgetrokken. Hij heeft een mager aangezicht met ingevallen wangen, kleine ogen en een lange gespleten baard. Hij kijkt neer naar de ciborie die hij heeft geopend.

Links, staat Balthazar²⁵ rechtop met een ronde gesloten custode in de linkerhand. Zijn slappe hoed draagt hij in de rechterhand die een opvallend lange pink heeft. Zijn blauwgevoerde gouden mantel is onder zijn rechterarm over de borst op de linkerschouder omgeslagen. Hij heeft een klein rond aangezicht met bolle wangen en een wipneus. Boven zijn schotelvormig liggende krullen heeft hij een platte tulband in een strik dichtgeknoopt. Traditiegetrouw heeft hij oorknopen aan.

Achter Balthazar staat een herder²⁶ rechtop op een rots. Hij draagt rode kousen en een gouden tunica. Hij rust op zijn stok en bedekt de ogen met zijn rechterhand.

Bovenaan hoedt een andere herder twee schapen²⁷. Op de achtergrond zijn rotsen en drie bomen te zien en hogerop een roodgeschilderde burcht en meer naar rechts toe een grijsgeschilderde stenen stadspoort met kantelen en twee hoektorens.

Eertijds stond in de linkerhoek voor het raam, dus achter Balthazar, een figuurtje dat gestolen werd²⁸. De plaats van dit beeldje is in de compositie volledig verantwoord. De soort bolus die thans bemerkt wordt tegen de linkerwand toont aan dat hier inderdaad een figuurtje tegen aanleunde. Dit wordt bovendien bevestigd door de vaststelling dat op deze wand geen metselwerk werd geschilderd, zoals op de wand van de overzijde achter de stalmuur.

Het grondvlak waarop de reliëfgroep is geplaatst neigt een weinig opwaarts en is effen.

Tegen de middenstijl tussen de twee ramen onder het gewelf van de met een elipsboog bekroonde ruimte, zijn sporen merkbaar van een beeldje. Heel waarschijnlijk stelde dit God de Vader voor zoals hij in meerdere retabels boven een *Aanbidding van de Wijzen* verschijnt²⁹.

Slechts het beeldje van de centrale nis bovenaan bleef bewaard. Sint-Christoffel wordt er frontaal gezien, in een contrapostische houding, de rechtervoet naar voren³⁰.

Afb. 9
Keulen, Museum Schnütgen. Mechels retabelfragment: Aanbidding van de Wijzen (Foto: Keulen, Haus Rhein. Heimat, Bildarchiv).

De polychromie van dit retabel heeft zoals gezegd veel geleden. De hoofdkleur is bladgoud dat op de mantelboorden en tegen de wand van de nissen met stippegravure is verfraaid. De *sgraffiti* zijn uitgewerkt als een eenvoudige parelboord of als een dambord met in het midden van elk vierkant een stippeel. Slechts op de mantelboord van de Heilige Maagd zijn opschriften door afhaaltechniek aangebracht.

De mantelvoeringen en kragen zijn blauw geschilderd.

De inkarnaten zijn blank. Maria en het Kindje hebben blosjes op de wangen. De ogen zijn bruin geschilderd, de wenkbrouwen werden met penseel-trekken bijgewerkt.

Ikongrafisch biedt dit retabel geen moeilijkheden, al is het eerder ongewoon dat de herders, zij het op het achterplan en dus op kleinere schaal, in een *Epiphanie* mede aanwezig zijn.

Dat geen van de drie wijzen een kroon op het hoofd draagt of er een bij zich heeft en geen van hen evenmin met een juweel zijn koninklijke waardigheid beklemtoont, is eerder zeldzaam te noemen. Ik maakte eenzelfde opmerking i. v. m. het Maria-retabel van Ödeby, waar de centraal geplaatste neergeknieelde wijze geen enkel koninklijk attribuut vertoont, terwijl de andere wijzen met kroon en juweel zijn getooid. Zeer omzichtig bracht ik de mening naar voren dat dit personage eventueel een donator kon zijn³¹.

Bij het aandachtig bekijken van de afbeeldingen van enkele met de Mechelse keurstempel gemerkte retabelfragmenten die de *Aanbidding van de Wijzen* voorstellen, kwam ik tot de volgende vaststelling dat geen enkele van de er op voorgestelde wijze een juweel draagt, maar wel eventueel een kroon bij zich heeft. In het retabeltje uit de verz. Lambert, ligt de kroon van Melchior op de grond vóór het kastje waarop de ciborie is geplaatst (afb. 5). Het is best mogelijk dat de kroon van de twee andere koningen rondom hun hoed is geschoven zoals de drie wijzen het gedaan hebben op het reliëf van Keulen (afb. 9)³², Melchior en Kasper op het reliëf van Hannover (afb. 10)³³ en Balthazar op het reliëf van Londen (afb. 11)³⁴, terwijl Melchior een soort netje rondom het hoofd heeft aange-trokken zoals Kasper op het reliëf van Keulen.

Afb. 10
Hannover, Niedersächsische Landesgalerie. Mechels retabel-fragment: Aanbidding van de Wijzen (Foto: Hannover, Nied. Landesgalerie).

Afb. 11
 London, Victoria & Albert Museum. Mechels retabelfragment: Aanbedding van de Wijzen (Foto: London, V. & A.).

Een andere opmerking heeft betrekking op het Kindje. In al de taferelen met de *Aanbedding van de Wijzen* uit de Mechelse retabelproductie, is het Kindje naakt uitgebeeld en in een eerder speelse houding. In al deze gevallen houdt de H. Maagd het niet al te mooi wichtje aan haar rechterzijde vast. In de *Aanbedding van de Herders* van het retabel van Ödeby (afb. 4) en op het gelijknamige fragment uit het Museum Curtius te Luik (afb. 12) dat tweemaal

Afb. 12
 Luik, Museum Curtius. Mechels retabelfragment: Aanbedding van de Herders (Foto: A. C. L.).

Afb. 13
 Luxemburg, Musée d'Histoire et d'Art. Mechels retabelfragment: H. Maagd en het Kind (Foto: Luxemburg, Museum).

met het Mechelse schild is gemerkt en ca. 1540 wordt gedateerd³⁵, ligt het Kindje zoals in meerdere *Geboorte*-voorstellingen op de grond neer.

In het Museum van Luxemburg wordt een fragment bewaard dat de neergezeten H. Maagd, de handen gevouwen, voorstelt terwijl het Kindje op een kussen op haar schoot is neergelegd (afb. 13)³⁶. Of dit op de achterkant met het Mechelse stadschild gemerkte reliëf uit een Aanbeddingstaferel stamt wordt wel vermoed, maar niet bewezen. Ikonografisch eist deze compositie wel een bijzondere aandacht.

Vergelijken we de beeldengroep van het retabel van Aken met deze uit de voormalige verzameling Lambert (afb. 5), dan treft onmiddellijk dat de vijf hoofdpersonages op dezelfde plaats zijn voorgesteld. De aanwezigheid op het voorplan links van de kleine Afrikaan die het geschenk aan Balthazar overhandigt, laat best de betekenis vermoeden van het thans in het Akense retabel verdwenen figuur-

tje, nl. een kleine dienaar. Zouden de twee voorstellingen naar eenzelfde model (een prent?) zijn gemaakt, dat door twee verschillende beeldsnijders, elk volgens zijn eigen geaardheid geïnterpreteerd is geworden?

De (hernieuwde?) beeldjes op de konsol van de hoekzuiltjes, evenals het beeldje in de twee zijnissen bovenaan in het Parijse retabel (afb. 5) vervolledigen het beeld dat van de oorspronkelijke toestand van het retabel van Aken kan worden gemaakt.

Wat de stijl betreft, biedt slechts de Heilige Maagd in het retabel van Aken een overeenkomst met enkele mooie Mechelse beeldjes. Maria is de enige figuur in het retabel die de subtiliteit weergeeft eigen aan zoveel Mechelse beeldjes en reliëfs. Haar serene en ernstig aangezicht met de delikate geaaltstrekken en het hoge gewelfde voorhoofd, de fijnheid en soepelheid waarmee haar mantel is gedrapeerd zijn typische kenmerken van de Mechelse beeldsnijdersproductie. De andere figuren vertonen allerhande onhandigheden. Zo bijv. houden de drie wijzen hun armen al te dicht en onbeholpen tegen het lichaam. Hun linkervoorarm is te kort; de rechterarm van Sint-Jozef is buiten verhouding klein. Om perspectivistische redenen (?) houdt vooral Melchior de linkerschouder onnatuurlijk hoog. De plooien van de mouwen van hun mantels zijn vlak, zonder reliëf, als tegen de arm geplakt. Behoudens Balthazar, die zoals reeds vermeld een buitenmate lange pink aan de rechterhand heeft, hebben de drie andere mannen kleine magere aangezichten met ingevallen wangen en een invalende kin. Het aangezicht van Melchior is werkelijk mismaakt: het is aan de linkerzijde naar boven getrokken en de tulband is veel breder uitgesneden aan de linkerkant dan aan de rechterzijde.

De mannelijke figuren van dit retabel schijnen door een andere beeldsnijder te zijn gemaakt dan deze die het Mariareliëf sneed.

Zoals reeds eerder gezegd, is het schrijnwerk bijzonder fijn. Deze eigenschap kenmerkt eveneens de metselrie van het retabel van Ödeby en dit uit de verzameling Lambert³⁷. Dit schijnt eveneens het geval te zijn in het retabeltje van Saint-Galmier. Sommige architectonische delen van het retabel

uit het Museum Mayer Van den Bergh zijn met een dikke hernieuwde gouden stoffering bedekt, vooral de zwaardere profileringen waarmee het verwant is met het retabel uit de voormalige verzameling Manzi. De venstervullingen zijn nochtans in beide laatstgenoemde retabels heel fijn uitgesneden.

Ten slotte verwijst ik naar de opmerking die ik maakte i. v. m. de grondvlakken waarop de reliëfs in het retabel van Ödeby zijn geplaatst³⁸. Het is wel zeer betekenisvol dat zij in het retabel van het Museum Suermondt eveneens effen zijn en dus geen inkervingen vertonen zoals de reliëfbasissen van de Brusselse en Antwerpse productie.

De structuur van het schrijnwerk van het retabel van Aken is nog zuiver laatgotisch. Geen enkel Renaissance-element is er in verwerkt. De datering wijst omstreeks 1500. Ook de figurengroep met Maria en het Jezuskind behoort tot deze periode. De andere personages zouden iets later kunnen zijn ontstaan. Zij getuigen van zuiver atelierwerk. Alles wijst er op dat we hier voor een composiet retabel staan waarvan vier van de vijf hoofdpersonages gemaakt werden door een beeldsnijder (s) wiens artistieke en vakkundige bedrevenheid niet zo hoogstaand waren als die van de schrijnwerker die de bak uitvoerde en de kunstenaar die de Mariagroep sneed.

Het Aanbiddingsretabel van Aken is het vijfde exemplaar dat met zekerheid als een Mechelse productie wordt voorgesteld en het derde in de reeks gekende Mechelse retabels met reliëfs.

Bij zijn ontleding werden inzake het schrijnwerk enkele karakteristieken opgemerkt die eveneens in de andere Mechelse éénvakkige retabels aanwezig zijn en als structurele konstanten in de Mechelse retabelproductie kunnen worden aangezien.

Wat het retabel uit de voormalige verzameling Manzi aangaat, biedt het schrijnwerk opvallende analogieën met de metselrie van het retabel uit het Museum Mayer Van den Bergh. Om deze reden kan worden verondersteld dat de bak van dit retabel eveneens uit een Mechels atelier stamt. De stijl van de figuren vergt enigszins voorbehoud om deze als Mechels te aanzien³⁹.

ANMERKUNGEN

- 1 GH. DERVEAUX-VAN USSEL, *Le retable malinois de la Vierge de l'église d'Ödeby (Suède)*, uitg. *Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis. Artes Belgicae*, reeks *Les Retables brabancons conservés en Suède*, Brussel 1973, p. 91 (= Ödeby).
- 2 Inv. Moest, S. K. 418. Uit verz. Moest, verworven in 1928.
- 3 E. G. GRIMME, *Das Suermondt Museum. Eine Auswahl*, in *Aachener Kunstblätter*, dl. 28, Aachen 1963, p. 100, nr. 51, afb., aangezien als »Vlaanderen, eerste vierde 16de eeuw«.
- 4 J. DE COO, *Museum Mayer Van den Bergh. Catalogus 2. Beeldbouwkunst, plaketten, antiek*, Antwerpen, z. j. [1969], pp. 202–203, nrs. 2256–2258, afb.; H. NIEUWDORP, *Drie Mechelse huistaartjes*, in *Bulletin van de Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis van België*, Brussel, 1969, pp. 7–15, passim; wat het merk betreft, cfr. GH. DERVEAUX, *Ödeby*, p. 76.
- 5 GH. DERVEAUX, *Ödeby*, pp. 12–14, afb. 4–5.
- 6 Dr. G. VAN DOORSLAER, *Les retables sculptés en Belgique aux XVe et XVe siècles*, in 1935 door de Koninklijke Academie voor Wetensch., Letteren en Schone Kunsten van België bekroonde onuitgegeven studie waarvan het handschrift thans bewaard wordt in de K. M. K. G. te Brussel en in het Stadsarchief te Mechelen, cfr. GH. DERVEAUX, *Ödeby*, p. 77, noot 108 en p. 91.
- 7 G. VAN DOORSLAER, steekkaart; GH. DERVEAUX, *op. cit.*, p. 77.
- 8 H. NIEUWDORP, *op. cit.*, pp. 14–15, afb. 5 en passim. Ik dank de auteur die mij bereidwillig de drukcliché's van de afb. 7 en 8 in bruikleen gaf.
- 9 H. NIEUWDORP, *op. cit.*, pp. 13–15, afb. 5.
- 10 De oorspronkelijke »rolle« van het Sint-Lucasgild van 1500 ging verloren. In 1564 werd door het ambacht van de Mechelse schilders- en beeldsnijders een nieuwe ordonnantie opgesteld waarin de bepalingen van 1500 grotendeels werden overgenomen, evenals de aanvullingen van 1541, 1543, 1550 en 1562. Van dit eveneens zoek geraakte document werd een met de hand geschreven kopie uit 1813 enkele jaren geleden in het stadsarchief van Mechelen weergevonden, cfr. A. MONBALLIEU, *Documenten van het Mechels schilders- en beeldsnijdersambacht. I. De Rolle van 1564*, in *Handelingen van de Koninklijke Kring voor Oudheidkunde, Letteren en Kunst van Mechelen*, LXXIII, 1969, pp. 88–106.
- 11 Id., *op. cit.*, p. 100.
- 12 GH. DERVEAUX, *Ödeby*, p. 21, 88–89.
- 13 92,2 x 59,7 x 18 cm; plint: Br. 67,6 x D 22 cm.
- 14 H 2,6 x 2,8 cm.
- 15 In de rechternis is de pen bewaard gebleven.
- 16 H 8,2 cm; rechterhand afgebroken.
- 17 H. NIEUWDORP, *op. cit.*, p. 13.
- 18 GH. DERVEAUX, *Ödeby*, pp. 77–78.
H. Nieuwdorp maakte mij attent op analoge friezen aan de basis van de vier zijvakken van het Passieretabel in de Sint-Salvatorskathedraal te Brugge (afgebeeld in Fr. VROMAN, *De schatten van de gotische beeldbouwkunst*, in *West-Vlaanderen*, maart 1952, p. 45).
De metselrie van dit retable is evenwel vernieuwd. De zware beschildering van het retable en het gebrek aan een goede belichting verhinderden mij na te gaan in hoeverre deze friesjes nog oorspronkelijk zijn. De oorspronkelijke (?) bak is thans in een houten kas geplaatst, zodat het onderzoek naar de eventuele merktekens hierop thans niet mogelijk is. De stijl van de reliëfs van dit retable leunt aan bij sommige Brusselse produkten. Wij willen dus bij dit voorbeeld geen besluit trekken.
- 19 De sporen hiervan zijn in het retable van het Museum Mayer Van den Bergh op deze plaats nog zichtbaar, evenals de resten van de fleurons op het intrados van de andere bogen. Dit schijnt eveneens het geval te zijn op het retable uit de voor-malige verz. Manzi.
- 20 Aken: zie noot 13; Mayer Van den Bergh; 95,3 x 56,9 x 14,1; plint: 2,1 x 59,8 x 17,8; Saint-Galmier: 84,5 x 50 x 15; Verz. Lambert: 89 x 67; verz. Manzi: ± 100 x 66.
- 21 H 26,9 cm.
- 22 Klein stukje van de rechterhand afbroken.
- 23 H 24,4 cm.
- 24 H 27 cm.
- 25 H 27,3 cm.
- 26 H 8,9 cm.
- 27 Een zonder kop.
- 28 E. GRIMME, *loc. cit.*
- 29 GH. DERVEAUX, *Ödeby*, pp. 73–74.
- 30 H 8,2 cm; rechterhand afgebroken.
- 31 GH. DERVEAUX, *Ödeby*, pp. 33, 74–75.

- ³² Schnütgen Museum, noteboomhout, 38 x 28, inv. A. 227; GH. DERVEAUX, *Ödeby*, 85 afb. 61.
- ³³ Niedersächsische Landesgalerie, noteboomhout, gepolychromeerd, 34,3 x 30,2 x 5,5 cm; basis 2,4 x 30,7 x 6,2 cm, inv. WM XXIII. 126; Cat. tent. *Aspekten van de laatgotiek in Brabant*, Leuven, 1971, nrs. MB/35 + lit.; GH. DERVEAUX-VAN USSEL, *Het apostelenrentabel uit de voormalige begijnboskerk van Tongeren*, in *Bulletin van de Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis*, 40e-42e jg. (1968-1970), Brussel 1972, en in *Kon. Musea voor Kunst en Geschiedenis. Artes Belgicae*, Brussel 1972, p. 35-36.
- ³⁴ Victoria and Albert Museum, eikehout, 27 x 27 cm, inv. 643-189; GH. DERVEAUX-VAN USSEL, *Ödeby*, p. 85, afb. 59.
- ³⁵ Noteboomhout, 38,2 x 48,2 x 6,1 inv. I/9476; cat. tent. Leuven, 1971, MB/34 + lit.
- ³⁶ Luxemburg, Musée d'Histoire et d'Art, noteboomhout, polychromie gedeeltelijk oorspronkelijk, H 29,2, verworven 1966, herkomstig uit privéverzameling van Dalheim (Canton Remich). Ik betuig mijn dank aan Conservator - Directeur G. Till voor de mij toegezonden foto en inlichtingen en de toelating tot publikatie. - G. SCHMITT, *Musée d'Histoire et d'Art - Luxembourg. La sculpture médiévale figurée. Catalogue - Guide*, Luxembourg, n. d., p. 66, pl. 24.
- ³⁷ GH. DERVEAUX, *Ödeby*, pp. 75-77.
- ³⁸ Id., *op. cit.*, p. 86.
- ³⁹ Cfr. Veilingcatalogus *Catalogue des sculptures de la Collection de feu M. Manzi*, Galerie Manzi, Joyant Cie, Parijs, 15-16 dec. 1919, nr. 72; A. ALEXANDRE, *Les collections Manzi in Les Arts*, Parijs, 1919, nr. 177, aangezien als »Hispano - Flamand d'après un maître bruxellois, début XVIIe siècle«.